

CSEMEGI JÓZSEF
HERAKLES-CSOMÓ

Pannonia római kori síremlékeinek különálló csoportját alkotják azok a legnagyobb-részt Aquincum és környékéről előkerült sírkövek, melyeken a felírt rész fölött clipeussal és taeniával díszített koszorú látható. E jelenséget a magyar szakirodalom már régen nyilvántartja¹, azonban kielégítő magyarázatát ezideig nem adta meg. Eddigi vélemény szerint a veteránus sírköveket díszítő koszorú a coronával való katonai kitüntetés kőben való megörökítését jelentené, koszorúk polgári sírköveken való előfordulása pedig azzal magyarázható, hogy e szokás — úgy látszik — átment a polgári gyakorlatba is. Azonban ez a magyarázat a külföldi emléktárgy figyelembevételével már nem meggyőző, mert a római birodalom belső területeinek művészetében a koszorú használata sokkal általánosabb s így kétséges, hogy annak az aquincumi sírkőművészetben való alkalmazása csupán a veteránusokat megillető koszorúnak megörökítésére korlátozható-e? De az aquincumi koszorús sírkövek problémáját még tovább bonyolítja egy eddig figyelembe nem vett részletforma is, mely az aquincumi koszorús síremlékek nagyrésztén feltűnik, viszont a birodalom nyugati felében nem volt használatos. E különleges részletformának három kiragadott, de jellegzetes aquincumi példa alapján való behatóbb ismertetésére vállalkozik e tanulmány, hogy

¹ Erdődy Gizella: A pannoniái síremlékek ornamentikája. Eger. 1929. 10-11. l.

e síremlékcsoporttal kapcsolatos, még megoldatlan művészettörténeti problémák megfejtéséhez közelebb vigye a kutatást.

Az első faragvány L. Caereius Sabinusnak, a II. segédlégió kiszolgált katonájának II. sz. közepéről való sírköve² (1. kép), a második a II. század 50-es, 60-as éveire tehető és azt a trák származású bessusi L.(ucius) Val(erius) Seutes emlékére a halott örököse, a görög Ulpus Philumenus állította³ (2. kép); a harmadik pedig a noricum származású T(itus) Plotius Pampilusnak, a II. segédlégió Alexandriában elhunyt katonájának II. sz. első felében készült aquincumi kenotaphiuma⁴ (3. kép). A koszorúszalag mind a három kőfaragványon jellegzetes csomóra van kötve, melyek csupán annyiban térnek el egymástól, hogy az elsőnél a csomó csak lazán van megkötve s ezáltal kötésének módja formailag erősen hangsúlyozott (5. kép A-típus), a másodiknál a kötési mód az egyik szalaghurkon át vezetett koszorúszár miatt az előbbihez képest elmosódottabb formát mutat⁵ (5. kép

² Kuzsinszky: Aquincum. Budapest. 1934. 166. l. (312. sz.)

³ U. o. 217. l. (464. sz.)

⁴ U. o. 170. l. (410. sz.)

⁵ További példákul szolgáljon sírköveink legkorábbi: a budai várpalota kertjében befallazott, itáliai hatásokat mutató s felírat nélküli sírlap, a II. század első éveiből (Horváth H.: Budapest művészeti emlékei. Budapest. 1928. VI/2. tábla, csomója B-típusú) és Tib. Claudius Satto síremléke, ki 107—114 között a legio X gemina kötelékében került Aquincumba s itt, mint veteránus telepedett le, (Kuzsinszky i. m. 208. sz. 172. l. 131. á. Koszorúcsomója ugyancsak a B-típust mutatja), de idetartozik még Publius Albucius Valentinusnak sírköve B-típusú csomóval (l. Kuzsinszky B.:

B-típus), a harmadiknál pedig a szorosra-kötés által ornamentikai jelentőségéből erősen veszt. (5. kép E-típus). Az aquincumi síremlékeinken feltűnő koszorú és az azok némelyikén oly jellemzően megkötött szalagcsomó arra enged következtetni, hogy miként a koszorú, úgy a szalagcsomó sem értelemnélküli díszítőelem rajtuk, hanem az alkalmazás módjából önként folyó szepulchrális jelentésű szimbólum és a mágikus erővel felruházott varázscsomók népes családjába tartozik.

A csomózásnak ókori, középkori és újabbkori néphitben, mágiában, kuruzslásban való nagy jelentősége köztudomású. A hurokvetés és hálófónás a vadászatban vagy az ellenség elejtésében, a csomózás és hurkolás pedig az orvostudományban (különösen vérzécscsillapítás terén az ütőér elkötése által) nagy szerepet játszott már az ókor iráni és mezopotámiai népeinél, istenképzeik megalkotásában is közrejátszott s mint szakralizált fegyver, a távollevő ellenségnek mágikus erővel való megsemmisítésére, illetve az ártó, betegségethözó démoni erők elűzésére vagy távoltartására is alkalmazást nyert. Tudjuk, hogy a csomózás és oldás az azonosító (analógiás) varázslás egyik

legáltalánosabb módja volt minden időben s vagy az emberfeletti erőknek a véges ember szolgálatába való állítására (erőazonosítás), vagy pedig az ellenséges démoni erők távoltartására, legyőzésére (célazonosítás) szolgált⁶. Természetesen a varázslás gyakorlatában e két fogalomkör élesen el nem választható: ugyanis a démonikus erő hatalombavétele, szolgálatra kényszerítése az ókori népek hite szerint egyben védelmet és biztonságot jelent más ártó hatalmak ellen, azért annak megállapítása, hogy valamely varázscsomót felsőbbrendű erők saját szolgálatba állítása érdekében, avagy az ellenséget szolgáló emberfölötti hatalmak hatástalanítására, távoltartására, tehát démonizáló, apotropaikus cézzal alkalmaztak egykor, sokszor hosszas megfontolást igényel, esetenként külön-külön elbírálást kíván.

Ilyen feladat előtt állunk tehát az aquincumi síremlékeken felismert csomók esetében is, mely csomók legkorábbi előfordulását ezidőszertint Egyiptomból ismerjük. Ábrázolása már Ranofer i. e. 2600 körül keletkezett szobrán látható, hol a csomó övön jelenik meg, ékszereken is használatos volt később, amint azt egy 1500 körüli nyaklánc igazolja és élete a hellenizmusig követhető, amire példaként Bes isten 350 körüli, csomórakötött kígyóövű szobra szolgál.⁷

Az Aquincumi Múzeum ésköemlékei. Budapest Régi-ségei V. 146. l.) és az Aquincumi Múzeum 405. sz. sírkőtöredéke is (Kuzsinszky: Aquincum 202. l. 145. á.), melynek csomója ugyancsak a B-típusra vall, továbbá az ugyancsak Aquincumban elhalálozott Marcus Furius Rufus kölni polgárnak B-típusú csomóval ellátott koszorús sírköve a II. század elejéről (Hampel J.: A Nemzeti Múzeum leg-régibb pannoniái sírtáblái. Pp. 1906. 3. tábla 19. sz.) M. Valerius Amfidusnak (u. o. 2. tábla 1. sz.), Jul. Martialisnak és a szír emesai C. Seconius Paternusnak Rufuséval azonos csomózású s nagyjából egykorú sírtáblája (Kuzsinszky: Aquincum 296. és 340. sz. 167. l.), Polgár-téri sírkőtöredék (Szilágyi J.: A Föv. Múz. rómaiokir kutatásai, 4. kép. Budapest Régiségei XIV. 1945. 456 l.) Herennius Pudens Dunapentelén előkerült, de a jelek szerint aquincumi származású koszorús sírköve B-típusba sorozott csomóval (Nagy Lajos: Hogyan került H. Pudens sírköve Intercisába? Arch. Ért. 1923-26. 114. l. 44. á.) Trophimus szentendrei sírköve B-típusú csomóval (Nagy Lajos: Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos köemlékek Szentendréről. Arch. Ért. 1937. 87. l. 53. á.), végül egy dunapentelei sírkőtöredék (Hampel: Arch. Ért. 1906. 264. l. XVII tábla 43. á.), egy őszönyi sírkő (Barkóczy: Brigetio. Bp. 1944. II. 4.), Atta szombathelyi sírtáblája (Paulovits I.: Lapidarium Sabarienses, Szombathely, 1943. 22. l. 2. t.) és egy legújabb Solymáron előkerült töredék is. (Valkó Arisztid szives közlése nyomán. A 4. képben közreadott fényképet is neki köszönhetem.)

⁶ Csupán utalok a szakirodalom néhány összefoglaló munkájára, melyekben az ó-, közép- és újkor idevonatkozó gazdag adattárát találja meg a kutató. (Darembert-Saglio-Pottier: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris. 1904. IV. 87. l. (Nodus címszó alatt). — Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Nodus címszó alatt). — P. Wolters: Faden und Knoten als Amulett. (Arch. f. Religionswissenschaft VIII.) Leipzig 1905. — I. Scheffelowitz: Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker. Giessen. 1912. — Mircea Eliade: Le « dieu lieur » et le symbolisme des noeuds. Paris, 1948. Revue de l'histoire des Religions, 5. l. — E. Hoffman-Krayer, H. Bächtold-Stäubli: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (Knoten, Binden, Fesseln, Schlingen címszavak alatt). — Werner Stief: Heidnische Sinnbilder an christlichen Kirchen. Leipzig 1938. 122. l. — E. Jung: Germanische Götter und Helden in christlicher Zeit. München-Berlin. 1939. 414. l. — H. K. Clasen: Die Überwindung des Bösen (Neue Beiträge deutscher Forschung W. Worringer z. 60. Geburtstag, Königsberg, 1943. 13. sk. l.) — O. Hovorka-A. Kronfeld: Vergleichende Medizin. Stuttgart. 1908. (Knoten címszó alatt). — W. Deonna: Le noeud gordien (R. des études grecques 1918.).

⁷ Id. J. H. Breasted: Geschichte Aegyptens, Zürich, 1936. 68. 177. és 329. l.

1. kép.
Caereius Sabinus sírköve.
(*Aquincum*)

3. kép.
Titus Plotius Pampilus kenotaphiuma.
(*Aquincum*)

2. kép.
Lucius Valerius Seutes sírtáblája. (*Aquincum*)

4. kép.
Sírkötöredék
(*Solymár. Valkó A. felv.*)

Európában először a i. e. V—VI. századi Herakles-szobrokon bukkan fel, melyeknek mesterei az ifjú Heraklest az általa elejtett nemeai oroszlán lenyúzott bőrébe öltöztetve akként ábrázolták, hogy a félelmetes állat mellső lábai Herakles mellén az aquincumi síremlékeken is alkalmazott jellegzetes csomóra vannak megkötve.⁸ Ez a csomóforma, mely a jelek szerint Egyiptom és Görögország i. e. VII. századtól kezdve egyre szorosabbá váló kultúrkapcsolatai révén jutott el Görögországba és az ókori klasszikus irodalomban számos helyen emlegetett Herakles-csomóval joggal azonosítható⁹ (különböző típusait az 5. kép adja), a görög temetőművészetben is feltűnik: a Gavalu-béli Kritolaosnak i. e. III. századból való sztéléjét (Athén) két, A-típusú Herakles-csomóval egybefűzött ág díszíti,¹⁰ alkalmazást nyert a görög és hellenisztikus iparművészetben, övön, hajkötőn, fegyveren,¹¹ ékszereken, amuletteken, sőt feltűnik vázafüli díszeként és Mercur csomórákötött kigyós hírnöki pálcáján is.¹² Herakles csomójának a hellén kultúrkör hatósugarában való elterjedésére a Gandhara művészet,¹³ a Balkán és a Fekete-tenger-melléki

területek hellenisztikus emlékényei¹⁴, Fekete-tenger-melléki továbbélésére kitérő példaként egy XI—XII. századból származó georgiai kőfaragvány,¹⁵ egy 1198-ból és egy 1270-ből való kánontábla,¹⁶ a Földközi-tenger keleti medencéjében való alkalmazására pedig a i. sz. utáni első századok szír és palesztinai építészetének számos emléke szolgál bizonyosságul. Szíriai példáját a Dioklécian császár idején épült palmyrai praetorium egyik friztoredéke szolgáltatja, melyen a Herakles-csomó a Kritolaos-sztélén alkalmazott formában látható,¹⁷ szívsós élétére mutat, hogy nem egy kései szír köemléken is előfordul,¹⁸ sőt nem volt ismeretlen a koraközépkori szír miniatúrafestészet művelői előtt sem¹⁹ s használata kimutatható a kopt művészetben is.²⁰ Szíriából származhatott el a Herakles-csomó ismerete és használata Kelet felé, aholis élete igen messzire követhető: bevonult a szasszanidaművészetbe, melynek bizonyosságul egy fennmaradt pecsétlő kő szolgál,²¹ felbukkan

buddhista szentély romjaira, melynek egyik maradványán indadisz között Herakles-csomó látható. (Stein A.: Ósi ösvényeken Ázsiában. Bp. 1934. 62. és 65. á.) A Ming-ói buddhista templombarlang festett mennyezetének mustrái között a Herakles-csomó ugyancsak szerepel. (J. Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1919. 623. l. 627. á.)

⁸ Kiragadott például szolgáljon az athéniek delphii kincsesházának Heraklest ábrázoló metopája 500 körül. (Fr. Gerke: Griechische Plastik in Arch. u. Klass. Zeit. Zürich, 1938. 62. t.)

⁹ Pauly-Wissowa i. m. XV. félkötet 594-5. 1. (Hercules címszó alatt.)

¹⁰ H. Möbius: Die Ornamente der griechischen Grabstelen. Berlin-Wilmersdorf. 1929. 68. l. 60. á.

¹¹ Így például Pheidias Athena Parthenosának peplosát két kigyóból álló öv fogta össze, melyek hátul farkukkal, elől pedig nyakukkal Herakles-csomóval voltak összekötve. (Pauly-Wissowa i. m. 38. félkötet 1927. l. »Pheidias« címszó alatt) s a pajzsát közepén díszítő Gorgó-fejet is Herakles-csomókkal összekötött kigyópár keretezte. (Fr. Winter: Kunstgeschichte in Bildern. Leipzig. é. n. 8—9. füzet. 247. l. 2. á.) Az Athena Lemnia öve ugyancsak Herakles-csomóra van kötve. (U. o. 249. l. 1. á.) Az olimpiai Zeus-templom nyugati oromcsoportozatán (Kentaurok és laphiták harca) az egyik laphita nő haját Herakles-csomóra kötött kettős szalag köti át. (U. o. 242. l. 4. á.) Az övön alkalmazott Herakles-csomó római kori használatát a római Via imperiale-nak egyik I—II. századi császárszobra (Fasti Archeologici I. Firenze, 1948, 59. á.) és a római Museo Nazionale-nak Veszasztűz szobra példázza. (Winter i. m. 13. füzet 413. l. 2. á.)

¹² Daremberg-Saglio-Pottier i. m. IV. 87. l. 5323-27. á.

¹³ A Lu-lan-i romterületen végzett kutatások alkalmával napvilágot látott egy gyapjú faliszőnyeg Hermes-ábrázolással. Hermes hírnöki pálcájának kigyói rajta Herakles-csomóra voltak derékban megkötve. Ugyancsak ehelyen bukkantak egy

¹⁴ Id. Müns: Scythians and Greeks. Cambridge, 1913. 321-322. á. és Pauly-Wissowa i. m. XV. félkötet 595. l. (délorosz emlékény), valamint XXXIII. félkötet 807. l. (boszniai ásatások feltárt anyaga), végül itt kívánkozik említésre az illissói korakeresztény bazilika V. sz. elejéről való mozaik padlója. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ: ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Α' ΑΘΗΝΑΙ. 1927. 40. á.)

¹⁵ Ars Georgica II. Tbiliszi 1948. 33. l. 6. á. (Akaurta).

¹⁶ J. Strzygowski: Asien bildende Kunst. Augsburg, 1930. 124. á. (Lemberg) és C. Джанашиа: История Грузии. Тбилиси, 1946. 277. l.

¹⁷ Djemal Pascha: Alte Denkmäler aus Syrien, Palestina und Westarabien. Berlin, 1918. 61. tábla.

¹⁸ E. Herzfeld: Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik. Berlin, 1923. Tur Abdin: Al Hadra templom Khakh-ban. (5. ábra, C-típus.) — Rusafa (u. o. 290/a-b. 5. ábra, D-típus).

¹⁹ E. Herzfeld i. m. 203. l. (U. o. irodalom).

²⁰ J. Strzygowski: Koptische Kunst. Vienne 1904. 107. l. 165. á. Az itt közölt VII—VIII. sz.-i kőfaragványon a két ágból font Herakles-csomó keresztény szimbólumok (Krisztusmonogram, koszorúba foglalt kereszt, stb.) társaságában fordul elő. — W. Holmquist: Kunstprobleme der Merowingertzeit. Stockholm 1939. c. m. (66-7. l., 100. á.) a Herakles-csomó alkalmazására egy oxyrhinchosi faragványt említ a IV. sz.-ból.

²¹ E. Herzfeld i. m. 290/c á. (5. ábra D-típus).

falat beborító szőlőleveles stukkó indadisz között Samarrában, az abasszida kalifák uralkodása idején,²² és egy X. századi tál bizonyága szerint megtermékenyítette az Iszlám agyagművességét is.²³ A Palesztinában ismeretes Herakles-csomók a görög és hellenisztikus szíriai emlékektől némileg eltérnek, mert nem szabadon vezetett, hanem koszorúformában meghajlított két ágot kötnek össze és zsinagógák külső falainak frizein, valamint kapuzataik szemöldökövein, az aquincumi sírtáblakéval lényegében azonos elhelyezéssel fordulnak elő, legnagyobbbrészt a B-típust mutatják s nem egy esetben zsidó vallási jelképeket (így pl. hétkarú gyertyatartót) kereteznek. Szép példái a Tell Hum-i, Keraze-i, Kefr Berim-i és En Nabraten-i zsinagógák maradványain láthatók.²⁴

Azonban a Herakles-csomó nemcsak kelet, hanem nyugat felé is biztosította továbbélését s a közvetítő szerepét kismértékben a kopt művészet²⁵ és a népvándorláskor,²⁶ legnagyobbbrészt azonban Bizánc művészete vállalta a korábbi középkorban.²⁷ Különösen a szír miniaturák hatását tükröző bizánci könyvfestészetnek és fémművességnek, másrészt a bizánci építészetnek ornamentikai készletében felbukkanó eddig ismeretlen formaelem: a Herakles-csomó formájában

²² E. Herzfeld i. m. 289. á. (5. ábra C-típus).

²³ A. Lane: Early Islamic Pottery. London. é. n. B-tábla, (5. ábra C-típus).

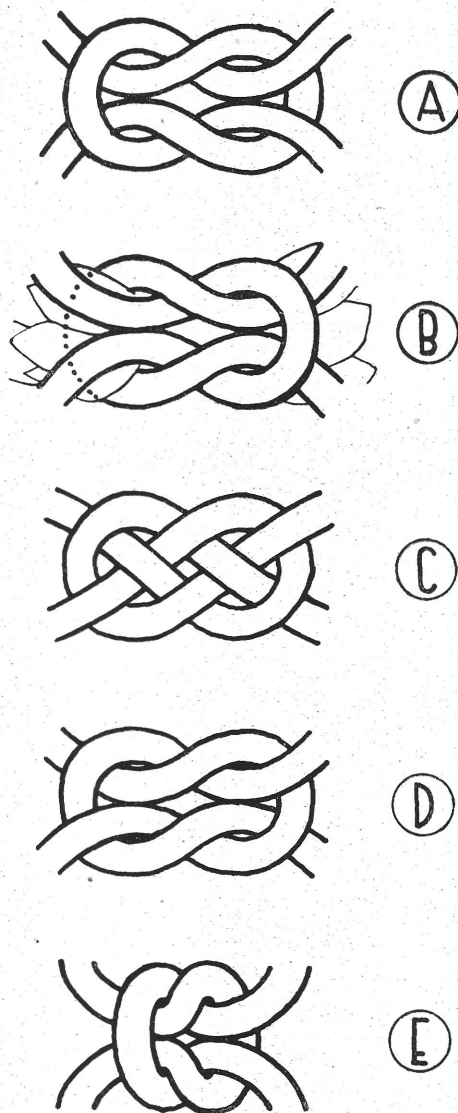
²⁴ H. Kohn-C. Watzinger: Antike Synagogen in Galilaea. Leipzig. 1916. 25. 100/k 174., 180. és 195. á. A jegyzet folytatását lásd a tanulmány végén.

²⁵ Valószínű, hogy a brit szigetvilág VII. századi művészetében kimutatható kopt hatásnak tulajdonítható a Herakles-csomónak Csatornán túli felbukkanása (ld. a Hope-i kökeresztet J. Strzygowski: Die irisch-angelsächsische Blüte in Bedas Zeit c. m. 3. á. a Heidnisches u. Christliches um das Jahr 1000 Wien. 1926. c. műben — V. ö. még C. L. Curle: The cronology of the early christian monuments of Scotland. Proceedings of the Society of antiquaries of Scotland 1940. 78. l.).

²⁶ Pl. az avarokori fémművesség néhány emléken a Herakles-csomó jellegzetes vonalvezetésének emlékképe határozottan kicsendül. (Fettich N.: Az avarokori műipar Magyarországon. Arch. Hung. I. Bp. 1926. I. tábla 18. sz. — Gy. Rhné-N. Fettich: Jutas und Öskü. Prag, 1931. XIII. tábla 2-4. sz.) A meroving-korból való thalmässingi bronzvereten viszont a Herakles-csomó előírásos formában került alkalmazásra. (W. Holmquist i. m. 66. l. VI/3. tábla.)

²⁷ Bizánci hatásra már az európai XI. sz.-i könyvfestésben megjelenik a Herakles-csomó motívuma. (Ld. a gyulafehérvári lectionariumot. Varju E.: A gyulafehérvári Batthyány könyvtár. Magyar Könyvszemle 1900. 26—7. l.)

csomózott testü oszloppár vitt a felvetett probléma szempontjából döntő fontosságú szerepet,²⁸ annyira, hogy a csomózott oszlop

5. kép. — A Herakles-csomó típusai.

²⁸ Példák: a bizánci ötvösség egyik legkésőbbi példáját a velencei S. Marco ereklyetartó ládikáját említi Gerevich T. (Magyarország románkori emlékei. Bp. 1928. 152. l.) — A kő és a faragó művészet példáival G. Sotiriou: Guide de musée byzantin d'Athènes. Athènes, 1932. c. műve szol-

motívuma eréven Európa középkori művészetében is polgárjogot nyert s legkorábban Északitalia XII. századeleji építészetében tűnt fel.²⁹ Mivel a bizánci művészet időbeli elsőbbsége kétségtelenné teszi azt, hogy a bizánci hatásokra fogékony északolasz építészetnek párosan vagy négyesével alkalmazott csomóoszlopai bizánci kezdeményezésre vezethetők vissza, következképpen ez a keleti eredetű motívum túlnyomórészt az olasz-román építészeti formakincs középeurópai terjeszkedésével jutott el a XII—XIII. századi francia és német épületornamentikába,³⁰ majd pedig Ausztria, Csehország és Magyarország XIII. századi

gál (25., 31., 37. á., kőfaragványok a IX-XIII. századból, — fakandelláber a XVI. századból: 44. á.) — A miniatúrafestésre ld.: L. J. Ebersolt: La miniature byzantine. Paris. 1926. c. m. XVIII/2 és XXXV/1 tábláját (IX. és XI. sz.).

²⁹ Olasz példák: Verona (S. Zeno, második oltár jobbra, egykori román kapuzatról, Dercsényi Dezső szíves közlése). — Milano-Chiaravalle, cisztercita kolostor (foto Zucca 4170). — Trento, dóm (apsis középső ablaka, foto Alinari 21.041.). — U. o. portál (jobbra csomós, balra oroslános oszlop). H. K. Clasen: i. m. 14. l.). — Róma, S. Giovanni in Laterano, kerengő a XIII sz. első harmadából. (C. Ricci: Romanische Baukunst in Italien. 154. l.). — Venéce, S. Marco (Colasanti: L'art byzantin en Italie, Milano é. n. 84. tábla). — Lucca, dóm oldalhomlokzata, XIII. sz. (The Architect's Journal 1949. 367. l.) — Ferrara, dóm főkapuja. 1135-ből. (Rivoira: Le origini della Architettura lombarda, Roma, 1901. 416. á.). — Arezzo (M. Salmi: L'architettura romanica in Toscana. Milano é. n. CCIII. tábla.) — S. Quirico d'Orcia. Kapuzat. (U. o. CCXXXVII. tábla.) — Cavagnolo Po, kapuzat. XII. sz. (Ricci i. m. 37. l.) — Dalmáciai példák: Curzola, dőmportál (Kovalczyk-Gurlitt: Denkm. der Kunst in Dalmatien. Berlin, 1910. II. 113. á.). — Spalato, harangtorony domborműve. Az azon ábrázolt oltár kétoldalt csomóoszlop keretezi. (Eitelberger: Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Jb. der C. C. 1861. 77. á.)

³⁰ Francia példák: Cravant, pillérfejezet. (J. Baum: Romanische Baukunst in Frankreich. Stuttgart, 1910. 137. l.) — Embrun, Katedrális főkapuja. (Flipo: Pratique d'archéologie française. Paris, 1930. 100. l.)

Német példák: Reichenhall, St. Zeno kerengőjének egyik oszloptörzse (M. Karlinger: Romanische Stempplastik in Altbayern und Salzburg, Augsburg 1924. 47. tábla.). — Basel, Galluspforte evangélistáinak talapzata. XII. sz. vége. (M. Moullet: Die Galluspforte des Basler Münsters. Basel 1938. 70/a és 72/b á.) — Bamberg, dóm, csomóoszlopok a Györgykórus belső fulkesorában a XIII. század első negyedéből (A. Weese: Der Dom zu Bamberg. München, 1898. 27. és 29. tábla.) — Augsburg, St. Georg, oszlopfonásos pillértörzs, a XIII. századból. (U. o. 91. tábla.). — Büdingen vár (Kdm. in Hessen. Kr. Büdingen. XIII. sz.). — Würzburg. XIII. sz. (Kdm. Kgr. Bayern III. U. F. 12., 40. l. 21. á.). — Merseburg, Neumarktskirche, XIII. századi portál (W. Stief: i. m. 102—5. á.). — Oberstreu, útszéli köemlék 1448-ból (u. o. 106-107. á.). — Brendlörenzen, templomtorony ablakának csomós oszlopa. (U. o. 108. á.)

építészetébe.³¹ Végül a Herakles-csomó késő-középkorig követhető életére mutat, hogy a XV. századi könyvfestés formakészletében³² és egy 1529-ből származó neuburgi papíron vízjelként is még használatban volt.³³

Az előrebocsátott példák során — ha megfelelő számú emlékmű hiján hézagosan is — a Herakles-csomónak kerekén négyévezredes életét tekintettük át. Érthető tehát, hogy ez időn keresztül a csomó alkalmazási módja és így bizonyval jelentés tartalma is megállapíthatóan változásokon esett keresztül. A korai egyiptomi művészet e csomót funkcionális szerepében alkalmazta, de az új birodalom iparművészségében funkcionális szerep nélküli díszítőelemként való felhasználására is vannak tárgyi adataink. Viszont a görög Herakles-ábrázolások csomója bár gyakorlati szerepet töltött be, az oroslánölés történetének körülményeit tekintve, már vitathatatlanul erőazonosító varázslási eszköznek is látszik: Herakles, midőn az elejtett nemeai oroslánnak lenyűzött bőrét magáravette, annak fejét sisakként saját fejére illesztette

³¹ Ausztriában: a mödlingi csontház külső faloszlopának lábazatán C-típusú fonott Herakles-csomó van kifaragva. (E. Sacken: Die Rundkapelle zu Mödling und das in derselben aufgedeckte Freskogemälde. Mitt. d. C. C. 1858. 265. l. 7. á.) A kapubéllet csomóoszlopa sajnos nem eredeti már s Sacken leírása alapján, ki a kapuzatot még a helyreállítás előtt látta, kétséges, hogy a bélietben eredetileg csomóoszlop állott.

Csehországban: Ossek, a cisztercita kolostor káptalani termének olvasóállványa a XIII. század második feléből. (J. E. Wocel: Bericht über die im J. 1858. unternommene Kunstarch. Reise im westl. Böhmen. Mitt. d. C. C. 1859. 98. l.) — Kutteneberg, Szt. Jakab-templom emporatartó oszlopa. Törzsét háló borítja, melynek csomóit láncszerűen díszítik. (B. Grueber: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen. Mitt. d. C. C. 1871. CXV. l. 86. á.)

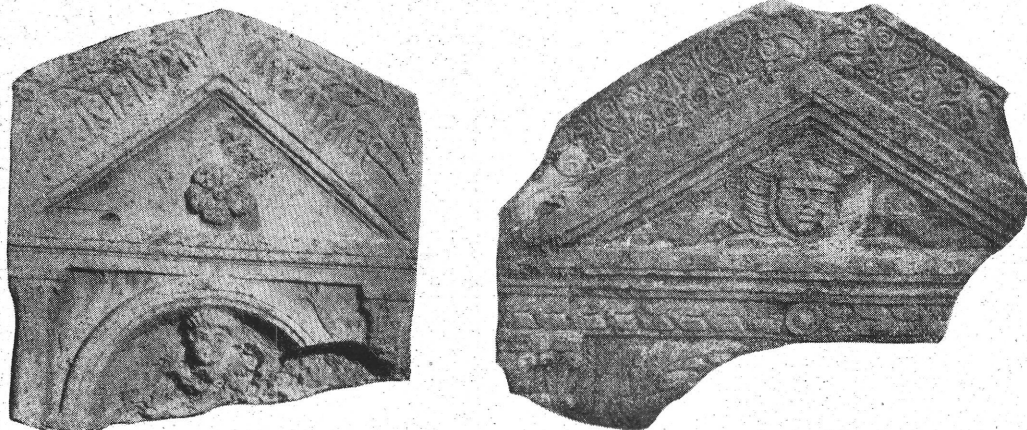
Magyarországon: Pannonhalma, csomózott oszlopkötegtörödek. A XIII. század első harmadából. (Gerevich T.: i. m. 59. l.) — Felsőörsi plébániatemplom toronyablakait keretelő oszlopok a XIII. század első negyedéből. (U. o. 152. l. XXX. ábra.) Itt említem meg a történelem folyamán nem egyszer Magyarországhoz tartozó halicsi fejedelemnek egyik legjelentősebb nyugati igazodású műemlékének a halicsi ferences templomnak kapuzatát is, melynek bélietében ugyancsak csomós oszlopot faragott ki mestere. (I. Szarankievicz: Die Franziskanerkirche in Halitsch. Mitt. d. C. C. 1888. 91. l. 1. á. XIII. sz.)

³² Pl. az 1487-ből való volterrai Corvin-codex 2-ik címlapjának keretdíszében a Herakles-csomó szallagmustraként került alkalmazásra. (Ábel J.: Két ismeretlen Corvin-codexről. Magyar Könyvszemle 1888. 147. l. VI. melléklet.)

³³ C. M. Briquet: Les filigranes. Genève. 1907. 11.993. sz. jel.

s végül a mellső lábakat mellén a csomóval megkötötte, ezzel nyilván félelmes ellenfele démonikus erejének birtokába kívánt lépni, hitében a nemeai oroszlánnal azonosult. Nem lehet kétséges, hogy e Herakles-ábrázolásokon alkalmazott csomózási mód a szobrok keletkezési idején már ősi, kialakult mágikus jelentéstartalommal rendelkezett, értelemszerűen került rájuk alkalma-

célját szolgálta. A Kritolaos sztéle Herakles-csomóval egybekötött ága is a túlvilági életben való hit, vagy másszóval a halálföldötti győzelem temetőművészetbe bevezetett jelképeknek, a halálontúli élet zálogának fogható fel, mely azonban egyben biztosította az élőket is, hogy a meghalt lelke sírjából ki nem kél s nem fogja bolygó lélekként zaklatni őket.³⁴ A Herakles-csomónak fegy-

6-7. kép. — *Sírkő töredékek. (Aquincum)*

zásra, következképpen e szobrok az emberfeletti erők birtokában győzhetetlen Herakles ábrázolása céljából készültek. A Herakles-csomót tehát az antik ember lényegében győzelmi jelképnek, a győzhetetlenség szimbólumának tekinthette s mint ilyet, egyszerűen joggal találhatta alkalmasnak arra is, hogy magától az ellenséges szándékú démonikus erőket távol tartsa, mert hite szerint azok e »heraklesi« szimbólum láttán, támadásuk, harcuk kilátástalanságát felismerve, a csomó birtokosától távolmaradnak. Így a Herakles-csomó, mint általában minden mágikus varázseszköz, egyszerre két, egymással ellentétes értelmű szimbólikus gondolat tartalommal telítődött: egyrészt a győzhetetlenség szimbólumává vált, másrészt pedig, mint apotropaiikus jel, a bajelhárítás

veren, amuletteken, ékszereken stb. való alkalmazása is azt mutatja, hogy ez az eredetileg győzelmi jel egyben a rontás elleni védelem célját is szolgálta³⁵ és arra a feltevésre ad jogot, hogy már az egyiptomi iparművéség díszítőelemként felhasználított csomói is mágikus, bajelhárító jelképek

³⁴ A görögök halottaikat eredetileg ágakkal borították el (Pauly-Wissowa: XIII. félkötet, 1595. l.) s így valószínű, hogy a Kritolaos sztéle két gallyában e halotti dísz kőbefaragott emlékét kell tekintenünk a rajta alkalmazott Herakles-csomóval együtt. Úgy látszik az olajágak idővel funkcionális szerepükön túl éppúgy, mint a Herakles-csomó, szimbólikus értelmet is nyertek s a római temetőművészet gyakorta alkalmazott koszorúdíszének mintegy előképül szolgáltak.

³⁵ Ebben az értelemben használták az ókorban menyasszonyi övként, a szüzesség jeléül került Athena parthenos, majd a szüzességi fogadalmat kötő Vesta-papnők övére s még a középkori női szerzetesrendek tagjai — »Krisztus jegyesei« — is ezért kötötték csomózott övet derekukra.

lehetek.³⁶ Különbösen tekintetben a Herakles-csomós avar szíjívűvek is a bajelhárítás céljára amulettként használt ékszerekkel, övekkel stb. tartanak rokonságot.

A galileai zsinagógák koszorúba hajlított Herakles-csomós ágai is a legnagyobb valószínűséggel rontást elhárító jeleknek tekinthetők. Erre vall egyrészt az a körülmény, hogy a zsinagógákon apotropaiikus célzattal alkalmazott kozmikus jelképekkel: lánc-kereszttel, asztrális eredetű pentagramm és hexagrammokkal stb. együtt kerültek alkalmazásra, másrészt pedig az, hogy a Herakles-csomós koszorúk kapuszemöldökön és a templom külső falán köröskörül, tehát nyilván az épületnek démoni erővel szemben való védelmére kerültek alkalmaz-

³⁶ Egyiptomban a csomózás, mint varázslási eszköz ismeretes volt (Fr. W. Bissing: Ägyptische Knoten-amulette. Archiv für Religionswissenschaft VIII. Bh. 23. 1. és A. Erman: Die Religion der Ägypter. Berlin. 1934. 310. l.). Ezért az a feltevés, hogy a 7. jegyz. idézett Herakles-csomós nyaklánc amulett jellegű, hihetőnek látszik. E feltevést támogatja az a két csomósamulett, mely Tut-Ench-Amun felső testére volt helyezve és csomója a Herakles-csomó kötése szerint készült. (H. Carter: Tut-Ench-Amun. Leipzig, 1927. 84/A tábla.) Különbösen az egyiptomi «anche»-jel is (neve «élete-et jelent, e fogalomnak leírására szolgált) voltaképpen csomózott övet ábrázol és az egyiptomiaknak ama hiedelméhez kapcsolódik, hogy egy bizonyos módon csomózott öv gonosz varázslatok ellen véd. (A. Wiedemann: Die Amulette der Alten Ägypter. Der Alte Orient XII. 1. füzet, 22. 1. Leipzig, 1910.) Valószínű tehát, hogy már Ranófer Herakles-csomóra kötött öve is bajelhárítás céljára szolgált.

³⁷ A görög-római kultúrkörben a koszorúnak igen kiterjedt használata volt. Az ókori ember, ki a koszorút szerencsehozónak tartotta s hite szerint a koszorú adott alkalmakkor jövőbelátóvá is teszi viselőjét, a születés, házasság, halál és a halotti tor halál-ujjászületés ünnepének alkalmait is megragadta, hogy koszorút helyezzen fejére, aggasson fel házatáján, vagy ajándékozzon embertársának. Bizonyval azért, hogy a gyermekek és házassulók eljövendő élete szerencsés legyen, illetve a halottak nyugalmas túlvilági életét biztosítsa. De a katonáknak csata előtt való megkoszorúzása, mely a legyőzhetetlenség tudatával erőt, hitet adott nekik a küzdelemre s a kultikus szertartást végzőknek koszorúzott állapotban való sérthetetlensége is azt mutatja, hogy a koszorú használata — akár közvetlenül, akár közvetett értelmezésben — kifejezetten szerencsehozásra, a szerencsétlenség és a mulandóság elhárítására szolgál. A koszorú tehát lényegében bajelhárító jel, időtlenség utáni vágyban fogant képzetekkel van telítve s jogosan teszi azt a feltevést, hogy a késő hellenisztikus kor embere — mint a gyűrűt is — a halál fölötti győzelem zálogának, végső elemzésben az örökkévalóság szimbólumának tekintette. (V. ö. Jbuch des deutschen Archh. Institut 1931. 768. l. Ünnepi előadás kivonata a Winckelmann emlékülésről. L. Deubner: Die Bedeutung des Kranzes in Altertum. — Pauly Wissowa i. m. XXII. félékötet 1589. sk. 1. «Kranz» címszó alatt.) A koszorút az az ókeresztény szarkofágplasztika már tudatosan ily értelmezésben alkalmazta, amikor a corona

zásra, a többi kozmikus jellel együtt.³⁷ Hogy a bizánci művészet oszloptörzseken alkalmazott Herakles-csomói is apotropaiikus célzattal használtattak-e fel, írásos bizonyítékok ismerete híjján ezidőszertig még nem tudni, e kérdést a jövő vallástörténeti kutatások lesznek hivatottak eldönteni. Annyi azonban már eddigi ismereteink alapján is valószínűnek látszik, hogy ezalkalommal sem csupán tartalom nélküli formalizmusként kerültek a keleti kereszténység formakincsébe. Legalábbis erre enged következtetni az a körülmény, hogy a csomózott oszlopmotívum középkori továbbélését éppen a hellenisztikus művészet és a Földközi-tenger keleti medencéjének művészeti hatásait mutató bizánci miniatúrafestészet és építészet, valamint a bizánci ötvösség emlékei biztosították. Nem kevésbé ezt iga-

vitac-t a crux invicta-val: a koszorút a keresztel formailag egyesítve megalkotta a halált legyőző Krisztusban az örökkévalóságnak keresztény szimbólumát. De már ezt megelőzően hasonló célzattal kereteshetett koszorú a galileai zsinagógákon hétkarú gyertyatartót is és így az ókeresztény szarkofágművészet koszorúba foglalt Krisztusmonogrammjára is e gondolat kesei, már krisztianizált formájának tekintendő. (V. ö. Gerke Fr.: A passió szarkofágok kormeghatározása. Arch. Ért. 1939. 8-9. 1.) A Krisztusmonogrammnak kizáróan körkeretbe való foglalása is ez elmondottak alapján válik érthetővé. Érdekes azonban, hogy a keretelő koszorú a keresztből az idők folyamán lefoszik: míg az ifjú kereszténység új győzelmi örökkévalóság szimbólumát szükségesnek érzi az antik világ hasonló értelmű jelképével is erősíteni, addig a középkor kereszténysége Krisztus halál fölötti győzelmének jelképét már kizáróan a keresztben látja s ezzel a kereszt az antik világ örökkévalóság szimbólumainak teljes örökébe lép: egyben apotropaiikus jelképpé is válik, melynek láttán a rontó szellemhad éppúgy meghátrál, mint a koszorú vagy Herakles-csomó elől az antik világban.

Az elmondottak alkalmasnak látszanak annak igazolására, hogy az apotropaiikus jelek voltaképpen emberfölötti erők (heroszok, félistenek, istenek) tulajdonságához, ténykedéséhez, személyiségéhez; összefoglalóan: istenfogalmakhoz kötött jelek. Mint győzelmi jelképek az emberiség istenképzetének szimbolikus kifejezései, mint apotropaiikus jelek pedig az emberiség ősi halálfélelemben fogant örökkévalóság utáni vágyának jelképes megnyilatkozásai. Etekintetben Herakles csomója, vagy Gorgó feje, Istar csillaga, a hexagramm (Dávid pajzsa, Jahve), vagy Krisztus monogrammjára és a koszorú, a hétkarú gyertyatartó (Salamon jeruzsálemi temploma, Jahve lakhelye), Krisztus keresztje, vagy az Agnus Dei a vallástörténelem megszakítatlan folyamatának e néhány kiragadott, de mindmegannyi szervesen beleilleszkedő lánczeme, lényegében azonos jelentésű, gyökereiben ugyanannak a fogalomkörnek egy-egy megnyilatkozása: örökkévalóság szimbólumának tekintendő, melyben az örökkévalóság fogalmi meghatározása a mindenkori világgép függvénye.

8. kép. — A felsőörsi prépostság templomtornyának részlete.

zolja a Herakles-csomónak középkorban való sajátos alkalmazása is, mert a csomózott oszlopok túlnyomórészt kapuzatbélletben, ablakosztó-oszlopokon, tehát a templomtér nyílásaiban kerültek alkalmazásra, oly helyeken, ahol a középkori hiedelem szerint a gonosz démonok a templomba besurranhattak.³⁸ A különféle varázscsomók középkori néphitben való nagy jelentőségének ismeretében kézenfekvőnek látszik, hogy e csomózott oszlopok ugyancsak a démoni sötétség erőinek távoltartására szolgáltak, apotropaiikus cézzal kerültek a nekik szánt helyre és az ókori hiedelemnek középkori néphitben való továbbélésére szolgálnak bizonyásgul. E felfogást néhány olyan emlék is igazolni látszik, mely éppen különleges alkalmazásánál fogva árulja el a csomós-oszlopok rendeltetését. Így például az osseki olvasóállvány előtt állót nemcsak csomós-oszlop védi az ártó szellemek ellen, hanem az állvány oldalán alkalmazott pentagramm és hurokkereszt, valamint a hát-

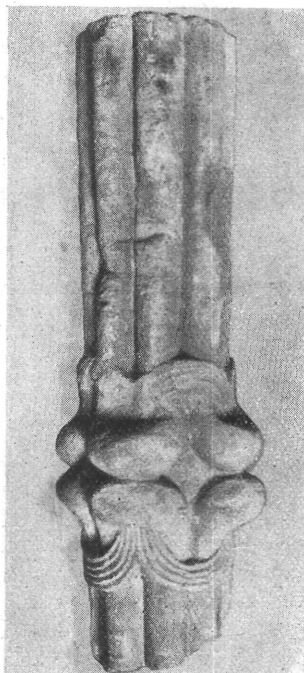
oldalon kifaragott győzelmes Krisztus-jelkép: Isten báránya is. S nem lehetetlen, hogy Oberstreuban még a XV. században is élő volt a Herakles-csomóba vetett hit s nem csupán elkésett, pusztá formahagyománynak tekinthető az, hogy útszéli kőoszlopának négyes oszlopköteget előírással Herakles-csomóval faragta ki mestere. Ugyanis ily kőképeket, kőkereszteket, vagy kőlámpásokat települések határában, városkapuk közelében a kóborló gonosz szellemek távoltartására, vagy útkereszteződéseknél leselkedő gonosz szellemek ellen a gyanútlan vándorok segítségére még a késő középkorban is előszeretettel állítottak fel.³⁹

Azonban nem kétséges, hogy a pogány eredetű Herakles-csomó eredeti jelképes értelme a keresztény középkor folyamán nagy általánosságban mégis egyre halványult, élete a nép hitvilágában mind mélyebbre süllyedt, végülis értelmétvesztett formaelemmé korcsosult. Természetes tehát, hogy e folyamat a Herakles-csomó négy ezredéves formai ábrázolásában is érzékelhető. Az eredetileg tisztán gyakorlati igé-

³⁸ Egybehangzóan erre a véleményre jutottak e probléma német kutatói is (l. 1. jegyz. i. m.), de kutatásaikban a csomósoszlop motívumának ókori előzményeit figyelembe nem vették s annak apotropaiikus jelentéstartalmát a pogány germán hitvilágból igekeztek eredeztetni.

³⁹ I. d. ifj. Csemegi József: Középkori kőlámpások Sopron területén. (A Soproni Szemle kiadványai) 121. sz. Kny. a Soproni Szemle 1941. 3. sz.-ból.

nyek, szükségletek kielégítésére szolgáló s a korai Herakles-ábrázolásokon még funkcionálisan alkalmazott Herakles-csomó mellett szepulchrális jelképként már elég korán feltűnik a két ágból font csomó motívuma, apotropaiikus szerepében a kőfaragó művé-

9. kép.
Csomósoszlop töredéke
Pannonhalmáról.

szet és az iparművesség területén jut szerephez, majd a Krisztus utáni első századokban az épületszobrászatban és a temetőművészetben alkalmazott koszorúk szalagjaira kerül, a középkor elején pedig, mint építészeti formaelem a páros oszlopok törzsén folytatja életét. A XII. században már gyakran négy vagy nyolc oszlop alkalmazásával meg is sokszorozódik, végül a XIII. század az oszloptörzsnek csomós mustrával való felületi bevonása által már csupán a csomózás tényét érzékeltette, anélkül, hogy a

Herakles-csomónak eredeti, funkcionális csomózási módját megtartotta volna. A Herakles-csomó életének ez a legutolsó fejezete a délnémet építészetben látható leginkább: itt a Herakles-csomó formai tekintetben feloldódott, bizonyos eredeti értelmé, apotropaiikus jelentősége is elhalványult, végülis az új, gótikus szellemi áramlatoknak a régi, pogány eredetű szimbólumokkal való harcában alulmaradva, csendesen kihullt a szakrális szimbólika s egyben az építészet formakellékétárából is.

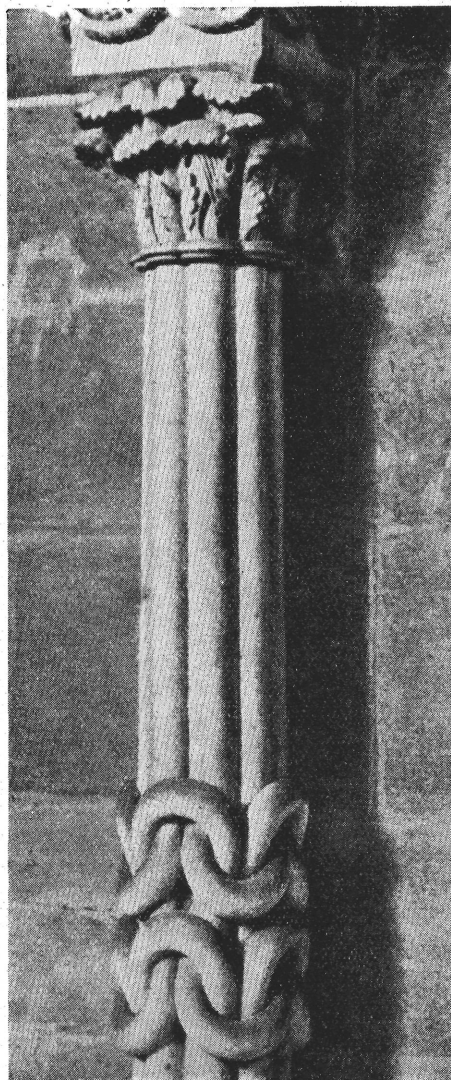
Aquincumi koszorús, Herakles-csomós sírköveink az imént felvázolt forma-, illetve kultúrtörténeti fejlődésnek időben és földrajzi tekintetben is eléggé pontosan körülhatárolható szakaszába sorozhatók. Ugyanis tudjuk, hogy a koszorúnak temetőművészetben való használata görög és hellenisztikus alapvetések után, itáliai kezdeményezésre az egész nyugat-római birodalom területén s így Pannoniában is elterjedt. Azonban Aquincum és környékének temetőművészetében kerek egy emberöltőre leszűkíthető időn belül való feltűnése a *Herakles-csomóval* együtt egyedülálló jelenség és a Krisztus utáni első századok szír-palesztinai formakörére utal, hol a Herakles-csomóval megkötött corona nem pusztán győzelmi jelvényként került kifaragásra, hanem mint szakralizált örökkévalóság szimbólum, apotropaiikus céllal nyert alkalmazást. Ez szolgálhat annak magyarázatául, hogy itt Aquincumban veteránus és polgári sírköveken egyaránt feltűnik, de egyben arra is következtetni enged, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjének kulturális és formakuisugárzása Aquincumot már ezidőben elérte.

Az elmondottak még ama két példányban is ismert koszorús aquincumi sírkőtípus művészeti kapcsolatainak kérdését is felvetik, melynek jellegzetes S-motívummal ellátott timpanondíszére Nagy Lajos hívta fel a figyelmet és feltűnését kölni formakapcsolatokkal magyarázta (6. és 7. kép).⁴⁰

⁴⁰ L. Nagy: Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpinii aus Aquincum. (Germania 1932. 288. l.) és Nagy L.: i. m. Arch. Ért. 1937. 88-89. l.

Okfejtését azzal indokolta, hogy a szóbanforgó két sírkő abból az aquincumi műhelyből került ki, mely a II. század elején Aquincumba betelepülő kölni származású civil polgárok sírköszükségletét fedezte s így nagyon valószínű, hogy ez a hellenisztikus művészetben gyökerező és Itálián keresztül a Rajna-vidékre már korán elkerülő motívum a kölni polgárságnak Aquincumban való megjelenésével együtt fellépő nyugati kereskedelmi kapcsolatok révén jutott el Aquincumba.⁴¹ Azonban ugyanakkor több körülmény szól feltevése ellen is. Így például az S-motívum egyrészt nemcsak a Rajnamenti emlékeken, hanem Gallia sírkövein is ismeretes,⁴² tehát használata nem szűkíthető le csupán a Rajnavidékre, másrészt pedig Nagy Lajos a kölni származású aquincumi polgárok által foglalkoztatott műhely alkotásának ismerte fel a bessusi Seutes sírkövet is, noha annak koszorúszalagja Herakles-csomóra van kötve, viszont a Herakles-csomónak Galliában és Rajnavidéken való alkalmazására egyetlenegy emlék sem utal. Az a jelenség, hogy az említett aquincumi kőfaragóműhely tevékenységébe sorozható emlékek legnagyobb részén a Herakles-csomó is feltűnik, inkább annak a feltevésnek ad helyt, hogy mind a két Aquincumban feltűnő, egy műhelytevékenység keretén belül egyidőben s együtt jelentkező és a hellenisztikus kultúrkörben amúgyis ismert formaelem nem nyugati közvetítéssel, hanem közvetlen vagy közvetett utakon Keletről kerülhetett el Aquincumba, a II. század folyamán.

Ami a Herakles-csomónak és Magyarország avarkori művészetének vonatkozásait illeti, ez esetben is Kelet, mégpedig a Fekete-tenger északi partmellékének hellenisztikus hagyományokból táplálkozó művészete lehetett a formaátadó fél. Ezzel szemben középkori emlékeinken való előfordulása már nyugati igazodásra mutat, csak

10. kép.
Csomós oszlop
a bambergi dóm Györgykórusából.
(Weese i. m. után.)

míg a felsőörsi prépostság XII. század végéről való templomának tornyán alkalmazott kettős-oszlopok csomói, (8. kép.) melyek még a Herakles-csomó csomózás módjának teljes

⁴¹ Nagy L.: I. m. Germania 1932. 291. 1. és Nagy L.: Egy pannoniai Terra Sigillata-gyár. (Arch. Ért. 1928. 107. 1.)

⁴² E. Espérendieu: III. Paris. 1910. 2310. sz. (Entrains) és VII. 5788 sz. (Mayence.)

ismeretében készültek, a templomkapuzat olaszos, trentói előképekre való formavonatkozásai alapján a trentói csomósoszlopok közvetlen leszármazottainak tekinthetők, — bármennyire is meggondolkoztató az a körülmény, hogy Északolaszország románkori építészetének ez a meglehetősen gyakran alkalmazott épületornamentikai eleme az olasz hatásokban gazdag magyar-román építészetben csak éppen ebben az egyetlen

24. jegyzet folytatása :

Herakles-csomós koszorú függ a „Királyok sírja” frizén, Jeruzsálemben, annak bizonyosságul, hogy a Herakles-csomós koszorú a temetőművészetben itt is szerephez jutott; a Ming-ői barlangfestéssel azonos szerkesztésű, Herakles-csomós végtelen mustra alkalmazásáról a bethuzsai „szobrász

esetben került Magyarországon alkalmazásra, — addig a XIII. század első harmadában kifaragott, közelebről ismeretlen rendeltetésű pannonhalmi kötegpillér-töredék délnémet formakapcsolatokra vall. (9. kép.) Rajta a csomóknak eredetileg funkcionális szerepe erősen csökkent, a bogozás különös módja pedig határozottan a bambergi csomósoszlopokra emlékezteti a szemlélőt. (10. kép.)

háza” tesz bizonyosságot; a Herakles-csomó helyi, keresztény továbbélését pedig egy ugyanitt látható, Herakles-csomós körkeretbe foglalt krisztusmonogram igazolja. (Fr. Benoit: L'architecture. L'Orient médiéval et moderne. Paris 1912 39—IV,—VIII, és —IX, ábra.)

ЧЕМЕГИ ЙОЖЕФ

УЗЕЛ ГЕРАКЛА

Происходящие от VI и V столетий до н. э. изображения Геракла представляют юного Геракла, одетого в львиную шкуру, когда он накидывает на себя кожу убитого противника, натягивает на голову в виде шлема его гривистую голову, передние лапы же, характерным образом связывает узлом на груди. Ввиду того, что в древней эпохе у иранских и месопотамских народов бросание петли, плетение сетей, завязка узлов и петление еще в давние времена играли значительную роль, как освященное оружие против истребления магической силы противника, для притяжения демонских сил к собственным услугам, вернее для изгнания вредных, наносящих болезни демонских сил, так и узел-Геракла (этот уже из Египта известный способ узла), точно так же служил символом победы для древнего человека, считался непобедимым символом и как таковой употреблялся постоянно как апотропеический знак для устранения враждебных намерений демонических сил.

Гераклев-узел заметен и в греческом кладбищенском искусстве (в III столетии до н. э.), где победа над смертью постигается в символе загробной жизни и одновременно гарантирует живым, что души умерших не будут их искушать. Следы защиты против порчи часто встречаются на оружиях, амулетах, ювелирных изделиях. Употребление Гераклевого узла повсюду может быть указано в греческой культурной сфере; распространение его на Восток подтверждает искусство Гандхара, применение же его на Балканах и в восточном бассейне Черного моря подтверждают многие находки; в столетиях после н. э. значительную роль играет в сирийской и палестинской архитектуре, — находим его

в сасанидайском искусстве, — появляется в Шамарре во времена владычества аббасидских калифов и оплодотворяет, отчасти во времена народного передвижения народов, Исламское искусство, отчасти же орнаментику строений Грузии.

Однако Гераклев-узел не только на Восток, но и на Запад обеспечил свою жизнеспособность. При посредничестве Византии появляется в постройках XII столетия в Северной Италии (Гераклевым-узлом переплетенные узловатые парные колонны), в XII-XIII столетиях появляются во французском и немецком искусстве, затем в Австрии, Чехии и Венгрии, где играет роль в архитектуре XIII столетия.

Последние его следы видны в позднейших годах среднего века на водяных оттисках нейбургской бумаги, происходящей от XVI столетия. Символическое понятие, происходящее от язычества, узел Геракла постепенно бледнеет в течение христианской эпохи и в конце концов вырождается в утратившую значение форму. Естественно, что в течение времени еще чувствуется в изображениях форм.

Узел Геракла первоначально служащий к удовлетворению лишь практических требований, — на египетских и более ранних изображениях Геракла еще при функциональном употреблении узла Геракла является сепульхральным символом — мотив сплетенного их двух ветвей узла, — в апотропеическом же смысле играет роль почти во всех отраслях кустарного промысла; в столетиях после н. э. замечается в архитектуре построек, в кладбищенском искусстве же применением был на лентах венков, — в начале же среднего века изображается на столбах

парных колонн, В XII. столетии связывает уже четыре или восемь колонн и наконец в XII. столетии появляется лишь как образец на поверхности колонн. Весьма вероятно, что в это время уже бледнеет его апотропеическое значение.

В Венгрии, в первых столетиях после н. э. узел Геракла под влиянием сиро-палестинской формы впервые появляется на аквинкумских надгробных плитах привязанным к лентам венков, вместе с греческого происхождения мотивом „S” и играет роль всего

навсего лишь в продолжении одного человеческого поколения. В течение XIII. столетия узел Геракла вновь появляется в архитектуре Венгрии — отчасти в Паннонхалме, где на одном, неизвестного предназначения, обломке группы-колонн, определенно отражает южно-немецкое (Бамберг) влияние, — отчасти же на церковной башне фельшеершского монастыря, где узловатые колонны воздвигались в полном познании узла Геракла и свидетельствуют о трентоинских живых образцах.

СПИСОК РИСУНКОВ:

- 1.) *Надгробный Памятник Цереиус Сабина (Аквинкум),*
- 2.) *Надгробная плита Дуциус Валериуса (Аквинкум).*
- 3.) *Кенотафиум Титус Плотис Пампилуса (Аквинкум).*
- 4.) *Обломки надгробного памятника (Шоймар, снимок Валко Аристида).*
- 5.) *Типы узла Геракла.*
- 6.) *Обломок надгробного памятника (Аквинкум).*
- 7.) *Обломок надгробного памятника (Аквинкум).*
- 8.) *Часть фельше-ершевской церковной башни.*
- 9.) *Обломок колонны с узлами из Паннонхалма,*
- 10.) *Колонна с узлами из бамбергского собора (Дердькоруш) по Веезе.*

JOSEPH CSEMEGI

LE NOEUD D'HERCULE

Les statues antiques d'Hercule (VIe et Ve siècles av. J.-C.) nous fournissent les premiers spécimens classiques d'un noeud qui est connu en Égypte dès le IIIe millénaire et que les spécialistes signalent sous le nom de «noeud d'Hercule». Les sculpteurs représentaient le jeune Hercule revêtu de la peau du lion de Némée qu'il avait tué. La peau de son redoutable adversaire servait à recouvrir son dos; la tête et la crinière du lion couronnaient la tête du héros en guise de casque et les jambes de devant, nouées d'une manière caractéristique, reposaient sur la poitrine d'Hercule.

La manière dont on jetait un noeud ou tressait un filet avait une grande importance pour la chasse et pour les attaques dirigées contre un adversaire; la façon d'un noeud intéressait même la médecine des peuples iraniens et mésopotamiens de l'antiquité. Le noeud jouait un certain rôle même dans leur mythologie: il servait à soumettre les forces magiques à la volonté de l'homme, à anéantir un ennemi absent par une intervention magique, à expulser ou à écarter les génies malfaisants, auteurs de maladies, etc. En un mot, c'était une sorte d'arme sacrée. A peine Hercule eut-il revêtu, selon la légende, la peau de sa victime, le lion de Némée, il acquit aussi la force surnaturelle de son adversaire; grâce à elle, il devint invincible. Aux yeux de l'homme antique le noeud d'Hercule semble avoir été un symbole de la victoire, voire du caractère invincible d'un héros; en même temps on s'en servait pour écarter les forces démoniaques ennemies. Le noeud d'Hercule, de même que n'importe quel instrument magique, se remplit donc de deux significations opposées: d'une part, il était un symbole de la vie et de l'«invincibilité»; d'autre part, en tant que signe préservatif, il était utilisé contre les génies malfaisants.

Le noeud d'Hercule (Fig. 5.) paraît aussi dans l'art funéraire hellénique du IIIe siècle av. J.-C. (stèle de Kritolaos): dans ce cas on doit le considérer non seulement comme le symbole de l'au-delà, c'est-à-dire du triomphe sur la mort, mais encore comme une garantie du caractère pacifique du défunt (à savoir que l'âme de celui-ci ne reviendra pas déranger les vivants). Sa fréquence sur des armes, des amulettes et des bijoux s'explique par la même vertu «apotropéique».

Pour se convaincre de la diffusion de cette utilisation du noeud d'Hercule dans la sphère de la civilisation hellénique, on n'a qu'à examiner les monuments hellénistiques des Balkans et de la région pontique. Vers l'est on en retrouve les traces jusqu'à la zone de l'art Gandhara; d'autre part, le noeud d'Hercule est démontrable dans l'architecture syrienne et palestinienne des premiers siècles de notre ère, ainsi que dans l'art sassanide, à Samarra, pendant le règne des califes abassides. Plus tard il fécondera aussi bien l'art de la période des migrations que celui de l'Islam.

Au moyen âge même les pays occidentaux présentent maintes survivances du noeud d'Hercule. Il y pénétra par l'intermédiaire de Byzance pour paraître sur les colonnes ornées de noeuds de l'architecture médiévale. Les premiers spécimens occidentaux proviennent de l'architecture de l'Italie du Nord (XIIe siècle), mais on trouve des motifs analogues même dans l'art français et allemands (XII—XIIIe siècles), ainsi que dans l'architecture autrichienne, tchèque et hongroise du XIIIe siècle. Les dernières traces de ce motif remontent au moyen âge déclinant: il s'agit du filigrane d'un papier de Neuburg (XVIe siècle).

Selon nos connaissances actuelles, le premier territoire méditerranéen où ce noeud très ancien et revêtu d'une force

magique ait joué un rôle considérable fut la sphère de la civilisation hellénique ; d'autre part, le motif garda son importance même au moyen âge. Pendant la seconde moitié du moyen âge le motif perdit beaucoup de son importance pour devenir, à la fin de sa carrière, un ornement dénué de toute signification précise. On pourrait donc envisager un processus où les transformations des formes se succédaient pendant cinq millénaires. A côté des spécimens égyptiens et des premières représentations grecques d'Hercule où le noeud était appliqué pour des raisons pratiques, on voit paraître de bonne heure, en guise de symbole funéraire, le motif du noeud formé par deux branches. Ce motif pénètre, en tant que signe «apotropéique», dans presque tous les domaines des arts décoratifs ; aux premiers siècles de notre ère, on le retrouve dans la sculpture architecturale et dans l'art funéraire où il sert à décorer, à cause de son caractère «apotropéique», les rubans des couronnes de fleurs. Au début du moyen âge on voit ce motif sur des colonnes doubles. Au XIIe siècle le noeud réunit quatre ou huit colonnes ; au XIIIe siècle il revient dans la décoration de la surface des colonnes, sans que la destination primitive du motif ait été maintenue. A coup sûr, cette période ne se souciait plus du caractère «apotropéique» du noeud ; en dernière analyse, après le triomphe des courants d'idées gothiques sur

les symboles d'origine payenne, le noeud d'Hercule disparut de l'arsenal de l'architecture et des arts décoratifs.

En Hongrie le noeud d'Hercule paraît, de même le motif S d'origine hellénistique, dans l'art funéraire d'Aquincum ; dans ce cas sa forme renvoie à l'influence syrienne et palestinienne des premiers siècles de notre ère. A Aquincum le noeud d'Hercule n'était répandu que pendant une seule génération ; néanmoins, sa présence est une preuve du rayonnement culturel du bassin oriental de la Méditerranée vers la capitale de la Pannonie. (Fig. 1—4. et 6—7.) Au moyen âge on retrouve ce motif à Pannonhalma, sur un fragment de destination inconnue (XIIIe siècle), qui semble refléter l'influence de l'Allemagne méridionale, notamment des colonnes ornées de noeuds de Bamberg. (Fig. 9—10.) On rencontre aussi le noeud d'Hercule sur la tour de l'église qui appartient à la prévôté de Felsőörs et qui remonte aux alentours de 1200. (Fig. 8.) Dans ce cas les colonnes doubles ornées de noeuds témoignent d'une connaissance parfaite des particularités du noeud d'Hercule ; si l'on tient compte aussi des modèles trentins de la porte de l'église, on est amené à considérer l'application du noeud d'Hercule comme une preuve de l'imitation directe des colonnes ornées de noeuds de la cathédrale de Trente.

ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. — Monument funéraire de Céréius Sabinus. (Aquincum.)
 Fig. 2. — Table funéraire de Lucius Valerius Seutes. (Aquincum.)
 Fig. 3. — Cénotaphe de Tite Plotius Pampilus. (Aquincum.)
 Fig. 4. — Fragment d'une pierre tombale. (Solymár. Photo de A. Valkó.)
 Fig. 5. — Divers types du noeud d'Hercule.
 Fig. 6. — Fragment d'un monument funéraire. (Aquincum.)
 Fig. 7. — Fragment d'un monument funéraire. (Aquincum.)
 Fig. 8. — Une partie de la tour de l'église de la prévôté de Felsőörs.
 Fig. 9. — Fragment d'une colonne décorée du noeud d'Hercule. (Pannonhalma.)
 Fig. 10. — Colonne décorée du noeud d'Hercule au chœur St. Georges de la cathédrale de Bamberg. (d'après Weese, op. cit.)